

НЕ ВСЕ СПЛИВА РІКОЮ ЧАСУ (ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Л. С. ПАЛАМАРЧУКА)

Василь Винник

Спомини про великого словникаря

Уперше я зустрівся з Леонідом Сидоровичем Паламарчуком 13 вересня 1960 р., коли складав вступний іспит з української мови до аспірантури Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Ми, п'ятеро вступників, чекали в коридорі, поки вчений секретар Інституту Марія Михайлівна Пешак не запросила нас до екзаменаційної кімнати. У комісії було четверо чоловіків. Як я дізнався пізніше, це були Федот Трохимович Жилко – доктор філологічних наук, Михайло Андрійович Жовтобрюх, Олександр Савович Мельничук і Леонід Сидорович Паламарчук – тоді ще кандидати філологічних наук. Мою увагу привернув на вигляд наймолодший серед них, коротко підстрижений, з добрим смаком одягнений, із привітним поглядом ясно-волосяних очей, яким він окинув кожного з нас. Признатись, у мене чомусь майнула думка: чи не Білодід це? Але відразу ж відкинув її: Білодід – людина старшого віку (про І. К. Білодіда як про мовознавця я чув ще з кінця 40-х років, а пізніше, коли він уже був міністром освіти, із спогадів Тимофія Шашла дізнався, що він, колишній його вчитель, був першим комендантом Порт-Артура). А це був Леонід Сидорович.

Екзамен вів Ф. Т. Жилко. Він продиктував кожному з нас по три питання, і ми почали готуватися до відповіді. Мої питання видалися мені зовсім не складними, і я відразу був готовий відповідати. Але я не поспішав і вирішив відповідати другим. Вислухали мене досить уважно, лише вкінці, коли я сказав про першого дослідника діалектів української мови і помилково назвав прізвище «Шанський», Федот Трохимович сказав, що прізвище схоже, але інше, а потім, витримавши паузу, додав: «Шафонський». Пригадую, що Леонід Сидорович розсміявся. Мені здалося, що, мабуть, він вважав це неістотним.

Мене було прийнято до аспірантури. Учений секретар Інституту Марія Михайлівна Пешак, сказавши, куди звертатися з приводу влаштування в гуртожиток, запропонувала підійти до завідувача відділу перекладних словників (на той час в Інституті було два словникові відділи) Леоніда Сидоровича

Паламарчука, якого призначено моїм науковим керівником. Леонід Сидорович привітав мене зі вступом до аспірантури (після складання першого екзамену я з ним не зустрічався), розпитав про родину, домашні справи, про наукові зацікавлення, мабуть, маючи на увазі вибір теми дисертаційного дослідження. Потім, побажавши успішного розв'язання всіх поточних справ, запропонував при потребі звертатися до нього.

Найяскравіші перші враження, які збереглися в моїй пам'яті, – це насамперед розширене засідання вченої ради Інституту, на якому обговорювався недавно виданий другий том Українсько-російського словника, та урочисте відзначення ювілею (шістдесятиріччя) ветерана Інституту, завідувача відділу тлумачних словників Василя Семеновича Ільїна.

Засідання вченої ради відбувалося в кінці листопада 1960 р. Відкрив його директор Інституту Л. А. Булаховський, вів заступник директора К. К. Цілуйко. Крім співробітників Інституту, у ньому брала участь група письменників-перекладачів, зокрема Микола Лукаш та Олекса Кундзіч. Я вперше побачив академіка Л.А. Булаховського, дістав повніше уявлення про колектив Інституту, зокрема про його провідних мовознавців, відчув деякі «підводні течії». Леонід Арсенійович тоді уже був серйозно хворий. Боляче було дивитися, як один із тодішніх аспірантів – Г. М. Колесник – ледве не на руках усаджував його на стілець за столом президії. Леонід Сидорович тоді не виступав, але пригадую тодішню розмову з ним про потребу видання словників, «щоб і в нас було не гірше, ніж у людей», тобто в інших народів.

Тим часом я продовжував готуватися до кандидатських екзаменів. Одночасно, за порадою Леоніда Сидоровича, переглядав автореферати дисертацій останніх років і опрацьовував мовознавчу літературу, намагаючись визначитися з темою дисертації. Спершу я думав писати її на матеріалі наукової спадщини Агатангела Кримського. Я був першим аспірантом у Леоніда Сидоровича, тому він проконсультувався з Л. А. Булаховським. Леонід Арсенійович сказав, що А. Ю. Кримський передусім сходознавець, тому дослідження його наукової спадщини слід починати саме в цьому аспекті. А майбутньому лексикографові він радив дослідити одну з тематичних груп лексики, наприклад, формування одиниць виміру і ваги та засобів їх вираження в українській мові. Леонідові Сидоровичу пропозиція ця видалася прийнятною. Мені він сказав, що тема в ідеологічному плані нейтральна, і це забезпечить мене від звинувачень у різних «ізмах» (на той час такі звинувачення ще не стали анахронізмом). Звичайно, Леонід Сидорович тоді не зміг передбачити, що в майбутньому – у 1966 р. – після виходу моєї монографії якийсь занадто пильний і запобігливий клерк із апарату тодішнього секре-

таря ЦК КПУ А. Д. Скаби підготує йому для виступу перед вченими-суспільствознавцями матеріал про «дрібнотем'я» в дослідженнях із суспільних наук, і до названих «дрібнотемних» робіт потрапить і моя монографія.

У червні 1961 року я склав відповідно до плану два кандидатські екзамени – з філософії та англійської мови й занурився в роботу над дисертацією. З Леонідом Сидоровичем зустрічався частіше. Кожного разу, вислухавши мій короткий звіт про виконану роботу та прочитавши написане, він висловлював поради, як працювати далі. Часом розмови виходили за межі моєї роботи. Леонід Сидорович розповідав про свої аспірантські роки, зокрема згадував, як важко було студіювати і свідомо сприймати «нове вчення про мову» М. Я. Марра, яке в роки його аспірантської підготовки було «теоретичною основою радянського мовознавства». Я, знаючи, що заступник директора Інституту К. К. Цілуйко був до дискусії в мовознавстві апологетом «нового вчення», поцікавився, як Л. А. Булаховський у ті часи зміг утриматися на позиціях традиційного індоєвропейського мовознавства. Леонід Сидорович розповів, як Марія Федорівна Бойко (співробітниця, яка намагалася старанно дотримуватися цього «вчення») неодноразово запитувала Леоніда Арсенійовича, коли він нарешті перейде на позиції нового вчення. На це він, лагідно усміхаючись, делікатно відповідав: «М. Я. Марр – фахівець з іберійсько-кавказьких мов, а я славіст, і мені складно освоювати об'єкт його дослідження».

Іншим разом Леонід Сидорович розповідав, як напружено працював над рукописами творів Михайла Коцюбинського, про свої чернігівські враження. Мене захоплювала його зібраність, уміння організовувати свій робочий процес. На робочому столі у нього все лежало на своєму визначеному місці, почерк його був чітким, рівним, розбірливим, писав він майже без виправлень і закреслень, що свідчило про чіткість і зосередженість мислення.

Піклувався Леонід Сидорович і про облаштування мого побуту. Під час другого мого аспірантського року аспірантів було переселено в новий гуртожиток в Академістечку, умови життя в якому були значно кращі, ніж у старому: крім кімнат на дві-три особи, були в кожному блоці й кімнатки на одну особу. Леонід Сидорович допоміг мені оселитися в такій кімнатці. То ж коли до мене приїздили мої рідні, їм було де зупинитися. Ініціював він і неодноразові надання мені матеріальної допомоги місцевкомом профспілки, оздоровлення моїх дітей в академічному піонерському таборі у Ворзелі, сприяв моїм можливостям заробити якусь дешиццю рецензуванням словникових чи інших праць, що надходили до Інституту мовознавства. А згодом, коли я вже працював на посаді молодшого наукового співробітника відділу, дозволив

мені працювати за сумісництвом з погодинною оплатою в Київському педагогічному інституті іноземних мов.

Кандидатський екзамен із загального мовознавства я склав уже на другому році навчання. Леонід Сидорович був задоволений моїми відповідями, прокоментувавши їх дуже стисло: «Так тримати!». Незабаром я в основному підготував перший розділ дисертації. Леонід Сидорович його схвалив, і я виступив з доповіддю на конференції молодих учених Інституту. Узимку 1962 року Леонід Сидорович допоміг мені поїхати у відрядження до Львова для поповнення зібраного матеріалу з історичної та народної метрології в картотеці Історичного словника української мови. Ще до закінчення терміну перебування в аспірантурі я в основному закінчив написання дисертації і був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника відділу лексикології та лексикографії, приступивши до укладання матеріалів IV тому «Словника української мови» (редактор А. А. Бурячок). На деякий час, освоюючи нову для мене роботу словникаря, я не поспішав з підготовкою до захисту дисертації. Та незабаром Леонід Сидорович підігнав мене, давши мені досить стислий термін для подання її на обговорення у відділі.

Пригадую курйозний випадок, що трапився зі мною приблизно в той самий час. Після зарахування на посаду мене включили в системі політосвіти в комсомольську групу. А я ще в Бердянську керував групою в такій системі, що складалася з учителів молодших класів, потім були філософські семінари в аспірантурі. Мені нічого було робити в комсомольській групі, і я відверто сказав про це її керівникові. Та це було розцінено, як моє небажання вивчати «всеперемагаюче вчення», про що Леонідові Сидоровичу дорікнув заступник директора К. К. Цілуйко. За це я мав нагінку від Леоніда Сидоровича. Він порадив запам'ятати, що в системі політосвіти зобов'язані навчатися всі, незалежно від рівня освіченості. І мене було включено в групу, що вивчала філософські питання мовознавства.

Дисертацію до обговорення я підготував у визначений Леонідом Сидоровичем час, і її було рекомендовано до захисту, що відбувся 28 червня 1965 р. на засіданні вченої ради з захисту дисертацій відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР. А наступного дня вчена рада Інституту мовознавства скорочений варіант дисертації рекомендувала до друку.

Для ширшого дослідження лексичної системи української мови Леонід Сидорович вирішив спрямувати увагу своїх нових аспірантів на студювання інших предметно-тематичних груп лексики української мови: назв часових понять (М. П. Кочерган), ремесел і професій (Г. Г. Дідківська), грибів (Л. О. Симоненко), лікарських рослин (М. М.Фещенко) та ін. З часом те-

матика дисертаційних досліджень його аспірантів розширювалась. Сам же Леонід Сидорович, працював над дослідженням історії української лексикографії радянського періоду, яке мало вилитися в докторську дисертацію.

Але робота над нею була загальмована трагічними обставинами: в 1969 році після тривалої невиліковної хвороби помер його син. Леонід Сидорович дуже тяжко переживав його приреченість і передчасну смерть, тому тривалий період був вибитий з робочої колії. Він навіть мав намір відмовитись від посади завідувача відділу. Але керівництво Інституту, глибоко співчуваючи Леоніду Сидоровичу і високо цінуючи його як ученого та організатора науки, робило все, щоб допомогти йому пережити душевну кризу. Було вирішено тимчасово ввести у відділі посаду заступника завідувача, який мав би насамперед опікуватися роботою з видавництвом «Наукова думка». Ці обов'язки було покладено на Тетяну Купріянівну Черторизьку, яка, маючи чималий досвід видавничої роботи, успішно забезпечувала цю ділянку, доки в цьому була потреба.

Леонід Сидорович був людиною мужньою. Його характер формувався в суворих умовах найбільшої й найжорстокішої в історії людства війни. Поступово відходили душевні зашпори, спричинені тяжкою втратою, і він, долаючи випробування, які послала йому доля, поринув у роботу, забезпечуючи ритмічне функціонування найбільшого і найскладнішого в структурі Інституту підрозділу, спрямовуючи наукові пошуки своїх учнів, колективу відділу в цілому. Одночасно він зосередився на завершенні своєї основної праці – надзвичайно складної для об'єктивного висвітлення на той час теми з історії української лексикографії радянського періоду.

А тим часом у 1968 вийшов «Російсько-український словник» у трьох томах, одним із укладачів і керівником авторського колективу якого був Леонід Сидорович. Це була об'ємна новаторська академічна праця, при підготовці якої було творчо використано досвід і здобутки українських словників 20-х років, що тривалий час були під забороною. Вона дістала високу оцінку громадськості і була відзначена Державною премією УРСР у галузі науки і техніки 1971 року. Разом із Леонідом Сидоровичем її лауреатами стали директор Інституту академік І. К. Білодід та редактори тритомника С. І. Головашук і М. М. Пилинський.

У серпні 1972 року колектив Інституту урочисто вітав Леоніда Сидоровича, за образним визначенням Андрія Малишка, з полуднем віку. Своє п'ятдесятиліття він зустрів з чималим науковим доробком. Крім вагомого внеску у видання таких академічних праць, як «Українсько-російський словник» у шести томах, «Російсько-український словник» у трьох томах, одностомний «Українсько-російський словник», перші три томи багатотомного

тлумачного «Словника української мови», монографії «Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського» (1957 р.) та численних статей з лексикології та теорії лексикографії, в активі Леоніда Сидоровича було також створення своєї школи українських лексикологів і лексикографів, координування лексикографічної роботи в Україні.

Але урочистості ювілею були затьмарені хвилиною арештів української інтелігенції, яка побічно зачепила й Леоніда Сидоровича. Його аспірантка, а на той час уже молодший науковий співробітник відділу Г. Г. Дідківська, завершила роботу над дисертаційним дослідженням і подала його до захисту. Та несподівано було заарештовано її чоловіка Є. Пронюка, який працював в Інституті філософії АН УРСР і брав участь у національно-патріотичному русі. Захист дисертації опинився під загрозою. Проте восени 1972 року він все таки відбувся. Але «компетентні органи» наполягли на звільненні Г.Г. Дідківської з роботи в академічній установі, і вона була змушена подати заяву про звільнення «за власним бажанням». А під час чергового засідання вченої ради Інституту Леонідові Сидоровичу було кинуте докір з боку однієї з членкинь ради за недостатню увагу до виховання своєї аспірантки, що неприємно вразило його.

Ще з 1966 року я почав виконувати обов'язки вченого секретаря відділу. Це була помічна посада, не передбачувана штатним розписом. На вченого секретаря покладалося ведення поточної документації та звітності відділу, зокрема підготовка та виголошення річного звіту. Мої взаємини з Леонідом Сидоровичем стали тіснішими. Ми часто розмовляли не тільки про нашу спільну роботу, але й на інші теми. Пригадую, Леонід Сидорович розповів про тяжкі роки своєї юності, коли було репресовано його батька, про підтримку, яку він дістав від одного з учителів. Мені це було близьким і зрозумілим, адже я пережив те саме. Часом він згадував свою короткочасну роботу в школі, перебування в аспірантурі, опрацювання рукописів творів М. М. Коцюбинського в Чернігові, окремі епізоди з часів гітлерівської окупації (Леонід Сидорович допомагав підпільникам), своєї участі у війні, розповідав про бойових побратимів, про свої враження від побаченого і пережитого.

Зокрема, мені врізалася в пам'ять його хвилююча розповідь про кількаразові безрезультатні атаки без належної підготовки однієї з висот новобранцями, які встелили своїми тілами підходи до неї, але командування знову кидало поповнення на її штурм (артилерійська частина, в якій служив Леонід Сидорович, підтримувала вогнем ті атаки). Це була так звана «розвідка боєм». Іншим разом при нагоді він розповів, як був свідком швидкого розв'язання командувачем танкової армії генералом Лелюшенком затримки на переправі:

генерал побив старшого офіцера, який керував переправою, а потім наказав скинути з понтонного мосту в річку машину, яка застрягла на ньому і затримувала рух. Часом, коли Леонід Сидорович був у доброму гуморі, він міг дотепно розповісти й який-небудь анекдот, зокрема й так званий «конкурсний», що стосувався подій у країні, політичних діячів. При цьому, звичайно іронічно посміхаючись, казав, що анекдот почув у міському транспорті. Але як справжній інтелігент він не терпів «масних» анекдотів, як і лихослів'я (а це був час, коли «матірня» лексика з верхів увійшла в моду серед номенклатурних працівників і нею вони нерідко шпетили своїх підлеглих).

Між нами була відносно невелика вікова різниця, але відчутною була різниця в життєвому досвіді: Леонід Сидорович пройшов сувору школу життя, добре розбирався в подіях і людях. Проте в його приватних («довірочних», як він казав) розмовах і міркуваннях ніколи не було «голої конкретики»: він уникав давати їм свою оцінку, а лише вміло підводив до потрібних висновків. Леонід Сидорович був, як тепер кажуть, харизматичною особистістю, і спілкування з ним було для мене, особливо в перші роки мого життя в столиці, важливою школою. Наші стосунки поступово набували дружнього характеру, але ніяк не були панібратськими. Він для мене завжди залишався старшим товаришем, наставником, і я, ніколи не втрачаючи відчуття дистанції між нами, не дозволяв собі переступити незримую межу в стосунках між нами. Якщо, наприклад, з В. М. Русанівським ми в звертанні один до одного давно перейшли на «ти», то з Леонідом Сидоровичем цього я собі дозволити не міг. Працювати з Леонідом Сидоровичем було приємно: я незмінно відчував його дружній лікоть і надійне плече.

Та були й проблеми: в мене не завжди складалися стосунки з окремими членами відділу. Спершу я не міг зрозуміти причин. Згодом це прояснилося. Справа в тому, що посада завідувача відділу словників (пізніше – лексикології та лексикографії) ніколи не була затишною. Василь Семенович Ільїн, переведений на цю посаду після відходу за вічну межу Іллі Микитовича Кириченка (до того він очолював відділ української мови – основний у структурі Інституту, яким став керувати тодішній заступник директора К. К. Цілуйко), з різних причин мав проблеми з окремими співробітницями (у відділі завжди переважали жінки). Одні вважали, що відділ мали очолити саме вони, а їх незаслужено обійшли, інші пред'являли новому завідувачеві різні надумані претензії. Про те, якою була на них реакція Василя Семеновича, ходила легенда: щоб угамувати пристрасті, він іноді вдавався до іронічної погрози: «Цитуйте, бо дам диктант!» Цим він натякав на неналежний фаховий рівень окремих співробітників (а їх на той час у відділі, на жаль, не бракувало).

Варто відзначити, що позиції В. С. Ільїна як завідувача відділу послаблювалися тим, що він був позапартійний, тоді як окремі партійні дами з відділу мали прямий вихід на секретарів ЦК Компартії України. Леонід Сидорович, ставши керівником відділу в 1960 році, почувався твердіше. Він постійно обирався до партбюро, неодноразово очолював парторганізацію Інституту. Та й це не гарантувало йому спокійного життя, хоч і стримувало випадки «з відкритим забралом». Принаймні пригадую двох співробітниць відділу, які час від часу конфліктували відкрито. Не буду їх називати. Вони давно відійшли у вічність. Але не можу не згадати про те, як після однієї з «розмов» Леонідові Сидоровичу стало недобре. Не пригадую, про що тоді йшлося, але він попросив мене потім провести його до будинку, в якому була його квартира (він не хотів хвилювати рідних), а про те, що з ним трапилося, нікому не говорити. На мій погляд, він переніс тоді мікроінсульт. Я, будучи помічником Леоніда Сидоровича, у відділі проводив його лінію, і тому мені діставалась роль буфера: перепало часом те, що було «призначене» для нього.

В кінці 1976 року Леонід Сидорович підготував машинопис праці «Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії і практики)» для її обговорення на об'єднаному засіданні трьох відділів – української мови, лексикології та лексикографії і культури мови – на предмет її рекомендації до захисту як докторської дисертації.

Головував на засіданні заступник директора Інституту, завідувач відділу української мови В. М. Русанівський, а рецензентами були доктори філологічних наук Л. Г. Скрипник (від відділу лексикології та лексикографії) та М. А. Жовтобрюх (від відділу української мови). Л. Г. Скрипник, відзначивши в роботі ряд нових положень, зауважила, що назва дисертації не відповідає її змісту: в ній є великий розділ про розвиток лексичного складу української мови в досліджувану добу, і треба або зняти цей розділ, або змінити назву дисертації. М. А. Жовтобрюх схвалив роботу і, висловивши зауваги щодо аналізу окремих неологізмів радянської доби, сказав, що є всі підстави рекомендувати її до захисту. Ніде правди діти, при всій повазі до Лариси Григорівни мені її порада видалася неконструктивною. Тому відразу після виступів рецензентів попросив слова. Я сказав, що перед засіданням ознайомився з вимогами ВАК до докторських дисертацій, одна з основних серед яких – створення докторантом нового напрямку в науці (до речі, вимоги тоді були значно суворіші, ніж у наш час). Дослідження Леоніда Сидоровича повністю відповідає вимогам до докторської дисертації. Леонід Сидорович брав участь в укладанні і редагуванні майже всіх словників, створених в Інституті в повоєнні роки, а в останні десятиліття очолив новий напрям в українській

лексикографії – роботу над підготовкою першого в історії багатотомного академічного «Словника української мови» тлумачного типу, виробив теоретичні засади створення цієї праці, досліджує історію і перспективи розвитку української лексикографії, координує лексикологічні студії і підготовку нових словників в Україні. Що ж до розділу про розвиток лексичного складу, то такий розділ просто необхідний у будь-якому дослідженні кожного нового етапу розвитку лексикографії (пізніше, під час захисту дисертації, про це сказали й офіційні опоненти). Я висловив тверде переконання, що праця Л. С. Паламарчука заслуговує бути рекомендованою до захисту.

Г. М. Колесник, М. М. Пилинський та інші учасники обговорення також належно оцінили працю Л. С. Паламарчука, його заслуги в розбудові української лексикографії і висловилися за її рекомендацію до захисту. Зокрема Г. М. Колесник наголосив, що Леонід Сидорович не тільки очолив новий напрям у розвитку української лексикографії, але й створив власну школу в українському мовознавстві, підготувавши близько десяти кандидатів філологічних наук. Головуючий на засіданні В. М. Русанівський підкреслив новаторство і вагомість дисертаційного дослідження Л. С. Паламарчука.

Успішний захист дисертації відбувся в 1977 році. А невдовзі – в 1978 році – Леоніда Сидоровича було призначено на посаду заступника директора Інституту, яку він обіймав до 1987 року, коли склав свої повноваження відповідно до Статуту АН УРСР за віком, після чого до кінця життя працював головним науковим співробітником.

У 1977 в Інституті відбулася подія, що, здавалося б, не мала прямого стосунку до спогадів про Леоніда Сидоровича, але, оскільки згодом вона обросла різними домислами та інсинуаціями, виникла необхідність із цього приводу дати деякі пояснення. На викладацьку роботу – завідувачем кафедри галузевого бібліографознавства Київського інституту культури – перейшла ветеран лексикографічної праці доктор філологічних наук Лариса Григорівна Скрипник. Перехід на викладацьку роботу – буденна подія в житті Інституту. Свого часу на викладацьку роботу з Інституту перейшли Г. М. Удовиченко, А. П. Грищенко, В. Т. Коломієць, пізніше М. М. Пилинський та інші співробітники Інституту далеко не пересічного рівня. Тим часом з'явилася версія, ніби Ларису Григорівну «вижив» з Інституту Леонід Сидорович (чи дирекція, у складі якої він працював, що прозвучало, наприклад, недавно у виступі Л.Т. Масенко на конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження Л. Г. Скрипник). Не хотілося б тривожити великі тіні дорогих для мене людей, але з повною відповідальністю заявляю, що це не відповідає дійсності. Я добре пам'ятаю, як Леонід Сидорович переконував Ларису Григорівну

залишитися в Інституті, аргументуючи це, зокрема, й тим, що вона відійшла від викладацької роботи (викладачем вона працювала ще в 40-х роках), до того ж, бібліографія для неї справа нова, яку треба буде освоювати. На це Лариса Григорівна відповіла з властивим їй звертанням до народної мудрості: не святі горшки ліплять. Та невдовзі пересвідчилася, що завідування кафедрою бібліографознавства не було для неї, як казав Г. С. Сковорода, «сродною» працею, і запрагла повернутися в рідний колектив. Але дирекція (а не особисто Леонід Сидорович) тоді не пішла їй назустріч. Не забудьмо, що в кінці 70-х років в Академії наук ще існувала практика скорочення штатів з метою «омолодження кадрів», яку боляче переживали наші колеги, що підпадали під такі скорочення в попередні роки (пригадаймо, наприклад, сумну долю Т. В. Зайцевої та А. П. Білоштана). Згодом така практика відійшла в минуле, і в 1984 році Лариса Григорівна повернулася в Інститут, обійнявши посаду провідного наукового співробітника-консультанта.

В кінці 70-х – на початку 80-х років Леонід Сидорович побачив результати своєї напруженої багатолітньої праці. Після захисту докторської дисертації в 1978 році вийшла друком його монографія «Українська радянська лексикографія (питання теорії, історії й практики)». В 1979 році йому було присвоєно звання професора як визнання його заслуг у створенні власної школи українських лексикологів і лексикографів. 1980-й рік ознаменувався завершенням видання першої в історії української лексикографії фундаментальної академічної праці – «Словник української мови» в одинадцяти томах, що було здійснено під його керівництвом. У 1982 році колектив Інституту, мовознавці України, республік СРСР та сусідніх дружніх країн тепло вітали Леоніда Сидоровича з 60-річчям від дня народження. З нагоди ювілею Леоніду Сидоровичу як визнання його заслуг у розвитку українського мовознавства Верховна Рада УРСР присвоїла звання заслуженого діяча науки. А в 1983 році його як керівника колективу словників було вшановано разом з групою лексикографів, що найбільше відзначилися при створенні «Словника української мови» в одинадцяти томах, Державною премією СРСР у галузі науки і техніки.

У наступні роки після виходу в світ «Словника української мови» Леонід Сидорович керував підготовкою лексикографічних праць, створюваних у відділі лексикології та лексикографії, що з'явилися друком пізніше. Він був співредактором «Чесько-українського словника», підготовленого групою співробітників відділу разом з чеськими колегами і виданого в двох томах у 1988 -1989 роках, очолював редакційну колегію «Фразеологічного словника української мови» (вийшов друком у двох книгах двома виданнями: у 1993

і 1999 роках), був членом редакційної колегії «Словника синонімів української мови» (опублікований у двох томах у 1999 -2000 роках – уже після відходу Леоніда Сидоровича за вічну межу).

Науково-організаційна робота на посаді заступника директора Інституту в поєднанні з обов'язками керівника найбільшого в Інституті відділу забирала в Леоніда Сидоровича багато часу і сил. Тому на той час у відділі було введено посаду заступника завідувача, обов'язки якого було покладено на мене. Я став більше займатися справами відділу, хоч при вирішенні важливих питань завжди радився з Леонідом Сидоровичем.

У роки горбачовської «перестройки», а особливо після вибуху АЕС у Чорнобилі, чимало співробітників Інституту перейшли на викладацьку роботу. Я в другій половині 80-х років керував робочою групою, яка працювала над підготовкою «Фразеологічного словника української мови». Улітку 1986 р., коли багато людей після атомної катастрофи залишили Київ, наша група продовжувала готувати словник до друку: того року ми мали подати його до видавництва. Але вибух у Чорнобилі вніс корективи в наші плани, і ми зробили це пізніше. На початку 1988 року ректорат Київського державного педагогічного інституту запропонував мені перейти до них на посаду доцента (ще з 1964 року я співпрацював з цим інститутом). Цю пропозицію я прийняв, але попросив зачекати, поки закінчиться робота над редагуванням «Фразеологічного словника». У вересні 1988 року словник було передано до видавництва, і з 1-го жовтня я перейшов на нову роботу. На той час Леонід Сидорович уже не очолював відділу, але керував темою, над якою я працював. До мого переходу він поставився з розумінням: з його боку заперечень не було.

Це був період, коли в СРСР на хвилі «перестройки» активізувалося суспільно-політичне життя. 24 серпня 1991 року Верховна Рада проголосила Акт незалежності України, підтверджений всенародним референдумом 1 грудня 1991 р.

Ці події вносили корективи в наше життя, але для нас, словникарів, залишалися девізом тичининське «нам своє робить». Розгорталася робота з редакторами видавництва над фразеологічним словником. Я приходив до Інституту, працював над матеріалами словника, знімаючи питання редакторів видавництва. З Леонідом Сидоровичем бачився рідше. Але, як і раніше, ми спільно залагоджували всі поточні питання, які виникали в процесі цієї роботи. Цікавився Леонід Сидорович і тим, як мені працюється на новому місці. Я відверто признавався, що, незважаючи на переваги (у мене стала порівняно більшою зарплатня), скучаю за колективом Інституту.

А незабаром роботу з редакторами було закінчено, і нагоди приходити до Інституту і зустрічатися з Леонідом Сидоровичем траплялися дедалі рід-

ше. Однією з таких нагод було моє прохання до Леоніда Сидоровича в кінці 1990 року написати відгук про мою наукову діяльність у зв'язку з обранням мене на посаду професора кафедри загального та українського мовознавства і присвоєнням звання професора. Леонід Сидорович охоче відгукнувся на це прохання і написав розгорнутий відгук-рекомендацію, що, звичайно, посприяло позитивному розв'язанню цього питання.

Традиційною щорічною нагодою для зустрічей з Леонідом Сидоровичем в останні роки його земного життя було вітання з днем народження. Разом з колегами з академічних установ та вишів України 9 серпня 1992 року в день останнього прижиттєвого ювілею Леоніда Сидоровича – 70-річчям від дня народження – привітав його і я. Але особливих урочистостей з цієї нагоди не пригадую. На засіданні вченої ради, присвяченому ювілею, Леонід Сидорович видавався пригніченим Мабуть, його гнітило не тільки наближення критичного віку, старості, а й пережиті удари долі: незадовго перед тим відійшла в засвіти дружина Мотря Федосіївна. Та й обстановка в країні не викликала оптимізму. Ейфорія перших днів після відновлення незалежності України змінилася розчаруванням, викликаним економічними негараздами.

У середині серпня 1995 року, коли я пізно ввечері повернувся додому із садової ділянки, дочка приголомшила мене сумною звісткою: телефонувала співробітниця з Інституту української мови (це була Галина Никифорівна Горюшина) і, стримуючи плач, повідомила: у Леоніда Сидоровича стався інсульт, і його в тяжкому стані поклали до лікарні. Минуло кілька днів. Стан Леоніда Сидоровича залишався тяжким. Провідувати його лікарі не дозволяли: він був у непритомному стані. А 26 серпня Леонід Сидорович відійшов у вічність.

В останню дорогу його ми проводжали на Першу Пречисту – 28 серпня. Під час громадянської панахиди в приміщенні Секції суспільних наук та похорону на Байковому кладовищі з прощальним словом виступили його колеги, колишні аспіранти, серед них і я. Усі говорили про Леоніда Сидоровича як про визначну, непересічну особистість, про тяжку втрату.

Леонід Сидорович, присвятивши своє життя словникарству, став одним із найвизначніших українських лексикографів ХХ ст., гідним продовжувачем справи своїх учителів і попередників на посаді завідувача відділу – Іллі Микитовича Кириченка і Василя Семеновича Ільїна, яких він завжди згадував з великим пієтетом. Усі найважливіші українські академічні словники другої половини ХХ ст. створювалися з його участю, а така фундаментальна академічна праця, як «Словник української мови» в 11 томах, та ряд інших вийшли в світ під його безпосереднім керівництвом. Майже півстоліття він був організатором і координатором лексикографічної роботи, провідним уче-

ним у галузі лексикологічних досліджень в Україні. Разом з тим йому були притаманні найкращі риси інтелігентної людини: скромність, демократизм, простота і доброзичливість у стосунках зі своїми учнями і колегами. Я вже відзначав, як він м'яко і тактовно висловлював свої поради, коли доводилося звертатися до нього з якого-небудь приводу: в них не було жодної тіні якоїсь зверхності чи категоричності. Як еталон ученого-лінгвіста найвищої проби і справжнього інтелігента світлий образ Леоніда Сидоровича назавжди залишиться в пам'яті всіх, хто з ним працював, хто його знав.

Вероніка Ярмук

Мій дорогий Учителю!

Свого часу мені надзвичайно поталанило: моїм науковим керівником став легендарний український лексикограф, доктор філологічних наук, професор Л. С. Паламарчук. Коли я замислююся над тим, як можна якомога лаконічніше й водночас вичерпно сказати про професора Л. С. Паламарчука, то пригадую висловлення німецького філософа і письменника Й. Г. Гердера: «Той, хто знає, але не може, той – теоретик, якому не вірять, якщо йдеться про практику; той, хто може, але не знає, – просто практик або ремісник: істинний художник поєднує в собі і перше, і друге». Річ у тім, що ці слова – саме про нього, справжнього вченого, мудрого Педагога, людину великої душі.

Незважаючи на зайнятість, він надзвичайно відповідально ставився до наукового керівництва: Леонід Сидорович безпомилково «відскановував» людину й одразу окреслював цілий комплекс завдань, стосовних усього періоду навчання в аспірантурі, був вельми вимогливим, проте надмірного навантаження не давав, а, головне, – не позбавляв аспіранта можливості креативно й аналітично мислити, даючи йому цілковиту свободу й право самостійно продумувати концепцію дисертації й розставляти певні акценти. Він терпляче, абсолютно не дратуючись, пояснював колишньому студентові, у чому полягає специфіка наукової роботи, як треба найраціональніше використовувати час, аналізувати й синтезувати мовний матеріал, відстоювати свої погляди. Разом із тим, він досить іронічно ставився до безперервного сидіння в читальних залах бібліотек, обгрунтовуючи необхідність раціонального